

Єгор В'ячеславович ХМЕЛЬНИКОВ

Аспірант кафедри політології, соціології та публічного управління, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, пр. Науки, 72, Дніпро, 49000, Україна

E-mail: khmelnikov_ev@i.ua, <https://orcid.org/0009-0005-8651-1980>

Yehor KHMELNIKOV

PhD student of the Department of Political Science, Sociology and Public Administration, Oles Honchar Dnipro National University, Nauka Ave., 72, Dnipro, 49000, Ukraine

УДК 321

**ПОЛІТИЧНІ ІНТЕРЕСИ ТА ПОЛІТИЧНІ РІШЕННЯ:
МОЖЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО ПОРЯДКУ ДЕННОГО**

Received 15 June 2024; revised 5 July 2024; accepted 9 July 2024

DOI: 10.15421/352427

Анотація

Статтю присвячено дослідженню політичного інтересу як прихованої детермінанти діяльності асоційованих та неасоційованих груп тиску (неформального лобіювання) всередині бюрократичної владної вертикалі. Застосовуючи сучасні інтердисциплінарні методичні засоби, автор пропонує обґрунтування доцільності публічної артикуляції політичних інтересів, усунення прихованого лобізму, а також неопублічних домовленостей між основними політичними гравцями, які уповільнюють модернізацію інституційного середовища демократичної політичної системи. В статті розкриваються та описуються оптимальні зусилля українського політичного класу, які будуть спрямовані на реалізацію вказаних стратегічних змін. Автор виявляє пояснення функціонування механізмів, за допомогою яких діють групи інтересів та їхнього впливу на формування порядку денного. Констатується вирішальне значення груп інтересів для розуміння динаміки прийняття політичних рішень. Наголошено на тому, що групові актори працюють над тим, щоб їхні проблеми були винесені до пріоритетної частини політичного порядку денного. У тексті розглядаються функціонал надання зацікавленими групами добре обґрунтованої та аргументованої інформації, що посилює значення їхніх вимог. У роботі здійснено звернення до демонстрацій, петицій та кампаній в соціальних мережах як до поширеної тактики, яка використовується для мобілізації громадської думки та тиску на політичні інститути до дій. Стаття аналізує об'єднання ресурсів та зусиль асоційованими групами інтересів, які цілеспрямовано підвищують ймовірність того, що їхні питання будуть пріоритетними в політичному порядку денному. Зазначається, що розголос вимог та проблем може призвести до зміни курсу та стратегії діючої лідерської або владної команди. Встановлено, що послідовно відстоюючи свої справи публічно, групові актори можуть забезпечити розгляд питань порядку денного політиками та привертати увагу ЗМІ. Приділено увагу співпраці політичних сил та зацікавлених груп для отримання детальної інформації та рекомендацій під час розробки законопроектів чи нормативних актів. Акцент робиться на пріоритетах обраних посадових осіб, які прагнуть відповідати «мейнстриму» громадської думки та суспільним настроям. В заключній частині статті автор підкреслює, що повнота представництва політичних інтересів та інтереси мінаритарних груп, які не перебувають у менштримі суспільної уваги. Зроблено висновок, що інституційна структура європейської демократії є більш відкритою для опрацювання громадських інтересів. Тому для сучасної України важливим елементом є формування структур політичного арбітражу щодо конфлікту політичних інтересів або надання цього функціоналу вже існуючим інституціям.

Ключові слова: політичний інтерес, легальний лобізм, публічна артикуляція, політичний консенсус, правила гри, політичний порядок денний, консолідована демократія.

**POLITICAL INTERESTS AND POLITICAL DECISIONS:
THE POSSIBILITIES OF FORMING A DEMOCRATIC AGENDA**

Abstract

The article is devoted to the study of political interest as a hidden determinant of the activity of associated

and non-associated pressure groups (informal lobbying) within the bureaucratic power vertical. Applying modern interdisciplinary methodological tools, the author offers a rationale for the expediency of public articulation of political interests, elimination of hidden lobbying, as well as non-public agreements between the main political players, which slow down the modernization of the institutional environment of the democratic political system. The article reveals and describes the optimal efforts of the Ukrainian political class, which will be aimed at implementing the specified strategic changes. The author reveals an explanation of the functioning of the mechanisms by which interest groups operate and their influence on the formation of the agenda. The crucial importance of interest groups for understanding the dynamics of political decision-making is noted. It is emphasized that group actors are working to bring their issues to the top of the political agenda. The text examines the functionality of providing well-grounded and reasoned information by interested groups that reinforces the importance of their demands. The paper addresses demonstrations, petitions, and social media campaigns as common tactics used to mobilize public opinion and pressure political institutions into action. The article analyzes the pooling of resources and efforts by associated interest groups that purposefully increase the likelihood that their issues will be high on the political agenda. It is noted that publicizing demands and problems can lead to a change in the course and strategy of the current leadership or power team. It has been established that by consistently advocating their cause in public, group actors can ensure consideration of agenda items by politicians and attract media attention. Attention is paid to the cooperation of political forces and interested groups to obtain detailed information and recommendations during the development of draft laws or regulatory acts. Emphasis is placed on the priorities of elected officials who seek to conform to the "mainstream" of public opinion and public sentiment. In the final part of the article, the author emphasizes that the full representation of political interests and the interests of minority groups that are not in the mainstream of public attention. It was concluded that the institutional structure of European democracy is more open to the development of public interests. Therefore, for modern Ukraine, an important element is the formation of structures of political arbitration regarding the conflict of political interests or the provision of this functionality to already existing institutions.

Keywords: *political interest, legal lobbying, public articulation, political consensus, rules of the game, political agenda, consolidated democracy.*

Постановка проблеми.

Інституційне підґрунтя політичних інтересів є однією з важливих тем в класичній теорії груп інтересів та в рамках неоінституційної парадигми. Значення політичних інтересів відрізняється в тлумаченні західної та пострадянської традицій політологічних досліджень. В рамках першої інтерес політичних акторів є відкритим для обговорення імпульсів політичних дій та зміни порядку денного демократичних інститутів влади та громадського представництва. В межах другої політичні інтерес є прихованою детермінантою діяльності неасоційованих груп тиску (неформального лобіювання) всередині бюрократичної владної вертикалі. Ця відмінність визначає сукупність підходів до реалізації демократичних реформ в Україні. Відсутність публічної артикуляції політичних інтересів, наявність прихованого лобізму, а також непублічних домовленостей між основними політичними гравцями уповільнює модернізацію інституційного середовища вітчизняної політичної системи.

Шляхи до публічного просування політичних інтересів та становлення консолідованої демократії в Україні на сучасному етапі вимагають як масштабних нормативних змін, так і принципових консенсусних рішень всередині політичної еліти. Прозоре просування політичних інтересів до порядку денного – це одна з ознак європейської ідентичності української державності. Відповідно у повоєнний період зусилля українського політичного класу будуть спрямовані на реалізацію вказаних стратегічних змін. На сучасному етапі доречно розглянути процеси встановлення порядку денного (agenda setting) та «проникнення» до нього політичних інтересів.

Аналіз публікацій.

Проблеми участі груп інтересів у політичному процесі цікавлять багатьох вітчизняних науковців. Н.Гнатенко ідентифікує внутрішні парламентські групи інтересів у Верховній раді [Гнатенко 2012], Ю.Мельник визначає роль груп інтересів як рушійних сил суспільно-політичних процесів у державі [Мельник

2013], Л.Радченко визначає вплив груп інтересів на політичний процес [Радченко, 2011] Г.Рябцев вивчив прикладний кейс груп спеціальних інтересів як учасників державної політики розвитку ринку нафтопродуктів в Україні [Рябцев 2011], Т.Семигіна розкрила приклади охорони здоров'я групи інтересів в політиці [Семигіна 2014], О.Стойко ідентифікує принципи необхідності та прозорості груп інтересів у Євросоюзі [Стойко 2016]. Водночас порядок денний виступає специфічним середовищем політичної діяльності з просування інтересів, яке потребує подальшого аналізу й оцінки.

Метою статті є встановлення особливостей просування політичних інтересів демократичному порядку денному. Завданням статті є виявлення специфіки артикуляції політичних вимог на різних рівнях інституційної структури сучасної демократії.

Основний зміст.

В сучасній політичній науці досить поширеною є теза, згідно з якою групи інтересів відіграють важливу роль у формуванні політичних програм і впливають на державну політику. Ці організації, які представляють конкретні інтереси чи справи, працюють над тим, щоб їхні пріоритети визнавали та розглядали уповноважені політичні установи. Розуміння механізмів, за допомогою яких діють групи інтересів, і їхнього впливу на формування порядку денного має вирішальне значення для розуміння динаміки прийняття політичних рішень. Гонконзький дослідник Нік Х. К. Ор визначає встановлення порядку денного як процес, у якому відображається те, як політики приділяють серйозну увагу та визначають пріоритетність портфеля політичних питань, таких як економіка, охорона здоров'я, соціальний захист та зовнішня політика. Хоча увага тих, хто розробляє політику, не є достатньою умовою для зміни політики, неможливо змінити політику без уваги [Or 2021].

Актори представництва групових інтересів виступають за конкретні питання або вимоги, вступаючи у лобістські взаємодії з урядовими чиновниками, організовуючи кампанії та використовуючи ЗМІ для формування громадської думки. Практика країн ЄС та

США свідчить, що групові актори працюють над тим, щоб їхні проблеми були винесені до пріоритетної частини політичного порядку денного. Нік Х. К. Ор слушно наголошує, що визначення порядку денного має суттєві наслідки для результатів політики. Тому це також важливий політичний етап для лобювання груп інтересів, аби зрештою досягти сприятливих результатів політики для інтересів, які вони представляють [Or 2021].

Конкурентні актори відстоювання політичних інтересів в рамках формування порядку денного надають центрам публічної влади публічну (іноді закриту) інформацію та унікальний досвід. Вони проводять дослідження, збирають дані та пропонують інформацію, яка допомагає чиновникам приймати обґрунтовані рішення. Представляючи добре обґрунтовану та аргументовану інформацію, зацікавлені групи можуть посилити значення своїх вимог. Цим вони збільшують імовірність потрапляння проблеми до порядку денного. Ф.Гонсалвес, Б.Браян та Д.Джонс, концептуалізуючи процес формування порядку денного, виокремлюють та розрізняють два етапи, на яких питання сприймаються як суспільні проблеми. Перший етап визначається системним порядком денним. Він містить усі питання, які привертають увагу суспільства і які сприймаються як проблеми або проблеми, які повинні бути розглянуті урядом або особами, які приймають рішення. Другий етап – урядовий порядок денний, який складається з уваги осіб, які приймають рішення, та урядовців до питань і тем, які вони самі вважають важливими [Gonçalves, Brasil, Jones 2020].

Згуртувавши своїх членів і широку громадськість, групові актори просування політичних інтересів можуть створити «критичну масу» підтримки своїх проблем. Демонстрації, петиції та кампанії в соціальних мережах є поширеною тактикою, яка використовується для мобілізації громадської думки та тиску на політичні інститути до дій. Водночас слід враховувати поступові перетворення у сфері представлення політичних інтересів. Ф.Гонсалвес, Б.Браян та Д.Джонс наголошують на оновленні практик формування порядку денного прийняття рішень. Порядок денний

прийняття рішень розуміється як незначна частина тем, присутніх в порядку денному уряду, які не тільки привертають увагу політиків як суспільні проблеми, але також є умовами для дій з боку політиків [Gonçalves, Brasil, Jones 2020].

Організаційні новації в сфері групового представництва політичних інтересів призводять до утворення коаліції з іншими організаціями, які поділяють подібні цілі. Об'єднавши ресурси та зусилля, вони цілеспрямовано підвищують ймовірність того, що їхні питання будуть пріоритетними в політичному порядку денному. Сучасні бразильські фахівці наводять кейси зміни природоохоронних політик внаслідок кампаній з лобювання проекологічних інтересів. Зокрема, вони стверджують, що традиційний погляд на системну політику виключав громадську думку та діяльність політичних партій. Проте вони прагнуть з'ясувати, що відбувається, коли більший прошарок громадськості мобілізується? Це може статися через масштабні лісові пожежі на заході США або через швидке зростання експлуатації Амазонки, що призведе до зміни екології від тропічних лісів до саван, знищивши засоби до існування та місцеві громади. У ці періоди підвищеної громадської уваги політичні партії, виборні політичні керівники та навіть ширші соціальні рухи залучаються до того, що раніше було залишено зацікавленим групам і бюрократам, і політика може бути значно змінена [Gonçalves, Brasil, Jones 2020].

Нормативно-правові або судові технології також стають знаряддям просування політичних інтересів до порядку денного. У багатьох випадках групи інтересів використовують судові позови для просування своїх питань. Розголос вимог та проблем може призвести до зміни курсу та стратегії діючої лідерської або владної команди. Ф.Гонсалвес, Б.Браян та Д.Джонс наголошують на неспроможності діяти через інституційний опір. Він призводить до дилеми, в якій політична влада стикається лише з двома досить складними альтернативами. Наприклад, навесні 2020 року США, як і багато інших країн, запровадили «драконівську політику», щоб зупинити поширення коронавірусу серед населення. Уряд закрав

багато підприємств, встановив обмеження на кількість зібрань, запровадив режим перебування вдома, соціальне дистанціювання та носіння масок. У травні, коли кількість випадків стабілізувалася, багато штатів знову відкрилися. Але, на думку більшості епідеміологів, випадків захворювання не було знижено до адекватного рівня, щоб зупинити поширення вірусу. Результатом стало швидке відродження вірусу. Єдиним надійним рішенням було б ще більш масштабне закриття, що призвело б до серйозної зміни політики щодо масштабу першого втручання [Gonçalves, Brasil, Jones 2020].

Внесення політичних інтересів до порядку денного здійснюється на основі артикуляції їх значущості в політичному дискурсі. Послідовно відстоюючи свої справи публічно, вони можуть забезпечити розгляд цих питань політиками та привертати увагу ЗМІ. Ф.Гонсалвес, Б.Браян та Д.Джонс стверджують, що політичне втручання в ситуацію з коронавірусом мало б бути набагато більшим, ніж якби політика, запроваджена навесні. Політичний опір урядовому втручання спричинив повторне виникнення проблеми, поставивши політиків перед дилемою: або жити з жахливими наслідками, або запровадити ще одне масштабне та дороге обмеження [Gonçalves, Brasil, Jones 2020].

Внесок і досвід опрацювання та формування порядку денного, надані зацікавленими групами, можуть сформувати зміст політичних пропозицій для порядку денного. При цьому політичні сили досить часто покладаються на зацікавлені групи для отримання детальної інформації та рекомендацій під час розробки законопроектів чи нормативних актів. П.Бернгаген та Дж.Ромейн висувають слушні питання стосовно особливостей формування порядку денного на основі групових інтересів. Зокрема, експерта цікавить, яка роль і вплив груп інтересів у визначенні порядку денного уряду? Як групи інтересів визначають, на яких проблемах зосередитися? Перспектива колективних дій передбачала б, що групи, які, швидше за все, будуть представлені, матимуть зосереджені економічні інтереси або глибоко дотримані переконання,

що призведе до політики, яка суперечить громадській думці. З іншого боку, ці інтереси часто зосереджуються на вузьких питаннях, які становлять обмежений інтерес для широкої громадськості [Bernhagen, Romeijn 2018].

Порядок денний розвитку всього суспільства нерідко формується через адвокацію та громадські кампанії. Групи інтересів можуть формувати сприйняття та ставлення громадськості до конкретних питань. Це, у свою чергу, може вплинути на пріоритети обраних посадових осіб, які прагнуть відповідати «мейн-стріму» громадської думки та суспільним настроям. П.Бернгаген наголошує на відсутності повноти даних щодо того, якою мірою підгрупа організованих груп може формувати суспільний порядок денний. Крім того, вчена спільнота не має достатніх відомостей про ступінь відповідності між політичними уподобаннями груп інтересів і громадськості. Щоб проаналізувати обставини, за яких конкретні типи груп і громадян виявляють свої проблеми перед урядом, документи на цій панелі будуть зосереджені на політичних програмах. У деяких документах оцінюється ступінь відповідності між проблемами громадян, політичними планами груп інтересів і політичними пріоритетами національних урядів [Bernhagen, Romeijn 2018].

Наполегливі зусилля груп інтересів на сучасному етапі призводять до прийняття конкретної політики або відхилення пропозицій, які суперечать їхнім інтересам. Вплив політики інтересів особливо сильний у регіонах, де вони мають значні ресурси та добре організований електорат. П.Бернгаген вірно наголошує на доцільності дослідження зусиль та здатності груп інтересів представляти суспільні інтереси в їх взаємодії з урядом. Усі вони прагнуть зробити внесок у наше розуміння того, чому деякі питання, що викликають занепокоєння груп інтересів, потрапляють до урядового порядку денного, а інші виключаються. Разом нормативні документи як джерела інформації стосуватимуться важливих питань про те, якою мірою групи інтересів можуть служити зв'язку між громадянами та елітами в представницьких демократіях [Bernhagen, Romeijn 2018].

Згідно з досвідом демократичних країн, такі організації, як Greenpeace і Sierra Club, відіграли важливу роль у винесенні екологічних проблем на політичний рівень. Через адвокацію, громадські кампанії та судові процеси вони вплинули на політику щодо зміни клімату, забруднення та збереження природи. Проте для вивчення конкретних перспектив просування політичного інтересу в порядку денному необхідно здійснювати прикладні дослідні дії. Як вважають Д.Хелпін, Б.Фрауссен, Дж.Хаулетт та Дж.Тосун, широкий моніторинг може сприяти втручанням груп, які є своєчасними та краще узгоджуються з перспективами та пріоритетами політиків, оскільки такі групи матимуть більш точне розуміння політичного порядку денного. Це має вирішальне значення для забезпечення цінного внеску груп у політичний процес, але без цієї пірамідальної структури вони з меншою ймовірністю будуть обізнані про ці важливі контекстуальні фактори [Halpin, Fraussen, Howlett, Tosun 2021].

Отже в контексті формування порядку денного, сучасні конкуруючі групи інтересів є невід'ємною частиною політичного процесу, суттєво впливаючи на визначення порядку денного та результати політики. Шляхом мобілізації громадськості, формування коаліцій та судових процесів вони ніби гарантують, що конкретні проблеми та причини отримують увагу, на яку вони заслуговують. Проте сучасні науковці наголошують, що інтерес може мати як егоїстичну (персонально акцентовану), так і корпоративну природу. Д.Хелпін, Б.Фрауссен, Дж. Хаулетт та Дж.Тосун справедливо зазначають, що групові актори можуть мати широкі інтереси, які артикулюють суспільні проблеми, але точна позиція, яку вони формують щодо цього питання, не є «автоматичною». Деякі групи мають створені та добре продумані політичні платформи, тоді як інші створюють це «на ходу». Робота над управлінням і державною політикою підкреслила важливість груп інтересів для того, щоб вони могли виконувати «зобов'язання членів» за столом політичних обговорень. Це означає, що розробники політики можуть побачити докази – і врахувати – низку політичних

позицій, які виборці мають «погодився» [Halpin, Fraussen, Howlett, Tosun 2021].

Розуміючи стратегії та вплив груп інтересів, дослідники та політичні лідери й представники уповноважених центрів прийняття рішень можуть краще оцінити їхню роль у формуванні політичного порядку денного. Д.Хелпін, Б.Фрауссен, Дж. Хаулетт та Дж.Тосун доречно наголошують, що наявність добре налагодженої та передбачуваної політичної платформи в групи інтересів, суттєво зменшує невизначеність для політиків у виконанні своєї політичної роботи. Можна стверджувати, що це дозволяє політикам заздалегідь враховувати ймовірні позиції груп, а для конкретних груп це означає, що вони можуть максимізувати свою здатність здійснювати непряму владу [Halpin, Fraussen, Howlett, Tosun 2021].

Конкретні кейси просування політичних інтересів до порядку денного свідчать, що успіх сприяє згуртованим та організованим спільнотам. Такі етнічні й расові групи, як НААСР (Національна асоціація сприяння розвитку кольорового населення), відіграли вирішальну роль у захисті громадянських прав і політиці боротьби з дискримінацією. Їхні зусилля привели до значних законодавчих і судових змін у боротьбі за політичну рівність громадян. Але при цьому відкритим залишається повнота представництва політичних інтересів та інтереси міноритарних груп, які не перебувають у мейнстрімі суспільної уваги.

Висновки.

Таким чином, політичні інтерес фіксується як чинник формування демократичного порядку денного в багатьох сучасних розробках. Зокрема йдеться про етапи артикуляції регулювання та реалізації політичних інтересів в умовах публічного та легітимного лобізму.

Реалізація політичного інтересу перетворюється на відкрите відстоювання конкретних пропозицій від груп і спільнот, які мають різний ступінь інституалізації. В цілому можна розрізнити громадський та груповий лобізм, які можуть збігатися на різних етапах утворювати коаліції, проводити конфліктні контрлобістські кампанії тощо. Наявність апробованої та ефективної рамки правил для політичного відставання інтересів надає можливість координувати діяльність, зосереджувати ресурси, встановлювати проміжні та кінцеві цілі реалізації потреб та вимог. Інституційна структура європейської демократії є більш відкритою для опрацювання громадських інтересів, зокрема, політичних спільнот, громадських рухів, територіальних громад тощо. У сучасних США натомість законодавство встановлення порядку денного більш орієнтоване на легальних лобістів з відповідним апаратом медіа-забезпечення та використанням судово-правових технологій.

Для сучасної України в повоєнний період можливо опрацювати національну адаптивну модель встановлення політичного порядку денного на основі артикуляції громадських та групових інтересів. Доречним елементом цієї системи має бути середовище обговорення та заявки публічних лобістських гравців. Це вимагатиме кардинальної реформи національного законодавства та формування консенсусу щодо подальшого дотримання «правил гри». Важливим елементом є формування структур політичного арбітражу щодо конфлікту політичних інтересів або надання цього функціоналу вже існуючим інституціям. Розгляд оптимальності структури політичного консенсусу та політичного арбітражу в Україні слід вважати цей напрямком подальшого наукового пошуку за темою даної статті.

Бібліографічні посилання / References

- Baroni, L., Carroll, B.J., Chalmers W., Marquez A., Rasmussen, A. (2014). Defining and classifying interest groups. *Interest Groups & Advocacy*, 3(2), 141-159. <https://doi.org/10.1057/iga.2014.9>.
- Baumgartner, F.R. (2010). *Interest groups and agendas*, in L.S.Maisel & J.M.Berry (Eds.), *The Oxford handbook of American political parties and interest groups*, 519-533. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199542628.003.0027>

- Bernhagen, P., Romeijn, J. (2018). Interest Groups And Agenda Setting: How Do Groups Decide on Priorities – And Do They Shape or Follow the Government Agenda? *ecpr*. Retrieved May 31, 2024 from <https://ecpr.eu/Events/Event/PanelDetails/8024>
- Gonçalves, F., Brasil, B., Jones, D. (2020). Agenda setting: Policy change and policy dynamics A brief introduction. *Revista de Administração Pública*, 54(6). Retrieved May 15, 2024 from <https://www.redalyc.org/journal/2410/241065573002/html/>
- Halpin, D.; Fraussen, B.; Howlett, J.; Tosun, J. (2021). *Interest groups and agenda-setting styles*, in: J.Howlett & J.Tosun (Eds.), *The routledge handbook of policy styles*. London: Routledge. Retrieved May 15, 2024 from <https://scholarlypublications.universiteitleiden.nl/access/item%3A3505102/view>
- Or, N.H.K. (2021). *Interest Groups and Agenda-Setting*, in: Harris, P., Bitonti, A., Fleisher, C.S., Skorkjær Binderkrantz, A. (eds). *The Palgrave Encyclopedia of Interest Groups, Lobbying and Public Affairs*. Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-13895-0_85-1
- Гнатенко, Н.Г. (2012). Внутрішні парламентські групи інтересів у Верховній раді України V-VI скликань: сутність, класифікація. *Економіка та держава*, 3, 120-123. / Hnatenko, N.H. (2012). Vnutrishni parlamentski hrupy interesiv u Verkhovnii radi Ukrainy V-VI sklykan: sutnist, klasyfikatsiia [Internal parliamentary interest groups in the Verkhovna Rada of Ukraine of the V-VI convocations: essence, classification]. *Ekonomika ta derzhava*, 3, 120-123.
- Мельник, Ю.П. (2013). Групи інтересів як рушійні сили суспільно-політичних процесів у державі. *Південноукраїнський правничий часопис*, 2, 37-41. / Melnyk, Yu.P. (2013). Hrupy interesiv yak rushiini syly suspilno-politychnykh protsesiv u derzhavi [Interest groups as driving forces of socio-political processes in the state]. *Pivdennoukrainskyi pravnychyi chasopys*, 2, 37-41.
- Радченко, Л.М. (2011). Групи інтересів та їх вплив на політичний процес. *Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*, 6, 47-52. / Radchenko, L. M. (2011). Hrupy interesiv ta yikh vplyv na politychnyi protses [Interest groups and their influence on the political process]. *Naukovy chasopys NPU imeni M.P.Drahomanova. Serii 22: Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin*, 6, 47-52.
- Рябцев, Г.Л. (2011). Групи спеціальних інтересів – учасники державної політики розвитку ринку нафтопродуктів в Україні. *Державне управління: удосконалення та розвиток*, 11. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/16387> (дата звернення 31.05.2024) / Riabtsev, H.L. (2011). Hrupy spetsialnykh interesiv – uchashnyky derzhavnoi polityky rozvytku rynku naftoproduktiv v Ukraini [Special interest groups are participants in the state policy of oil product market development in Ukraine]. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok*, 11. Retrieved May 31, 2024 from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2011_11_22
- Семигіна, Т.В. (2014). Групи інтересів в політиці: приклади охорони здоров'я. *Наукові записки НаУКМА. Політичні науки*, 160, 28-33. / Semyhina, T.V. (2014). Hrupy interesiv v politytsi: pryklady okhorony zdorovia [Interest groups in politics: examples of health care]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Politychni nauky*, 160, 28-33.
- Стойко, О.М. (2016). Групи інтересів у Євросоюзі: між необхідністю та прозорістю. *Гілея: науковий вісник*, 110, 400-405. / Stoiko, O.M. (2016). Hrupy interesiv u Yevrosoiuzi: mizh neobkhdnistiu ta prozoristiu [Interest groups in the European Union: between necessity and transparency]. *Hileia: naukovyi visnyk*, 110, 400-405.